

KAROLINUM POLITEIA

**MARK
MAZOWER**
TEMNÝ
KONTINENT:
EVROPA
VE 20. STOLETÍ

Temný kontinent: Evropa ve 20. století

Mark Mazower

Z anglického originálu *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*,
vydaného nakladatelstvím Penguin Books roku 1999,
přeložili Petr Fantys a Tereza Marková Vlášková.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Redakce Vendula Kadlečková

Grafická úprava Jan Šerých

Mapy Jaroslav Synek

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

První české vydání

© Univerzita Karlova, 2019

© Mark Mazower, 1998

Translation © Petr Fantys, Tereza Marková Vlášková, 2019

ISBN 978-80-246-4192-8

ISBN 978-80-246-4348-9 (pdf)

ISBN 978-80-246-4350-2 (epub)

ISBN 978-80-246-4349-6 (mobi)

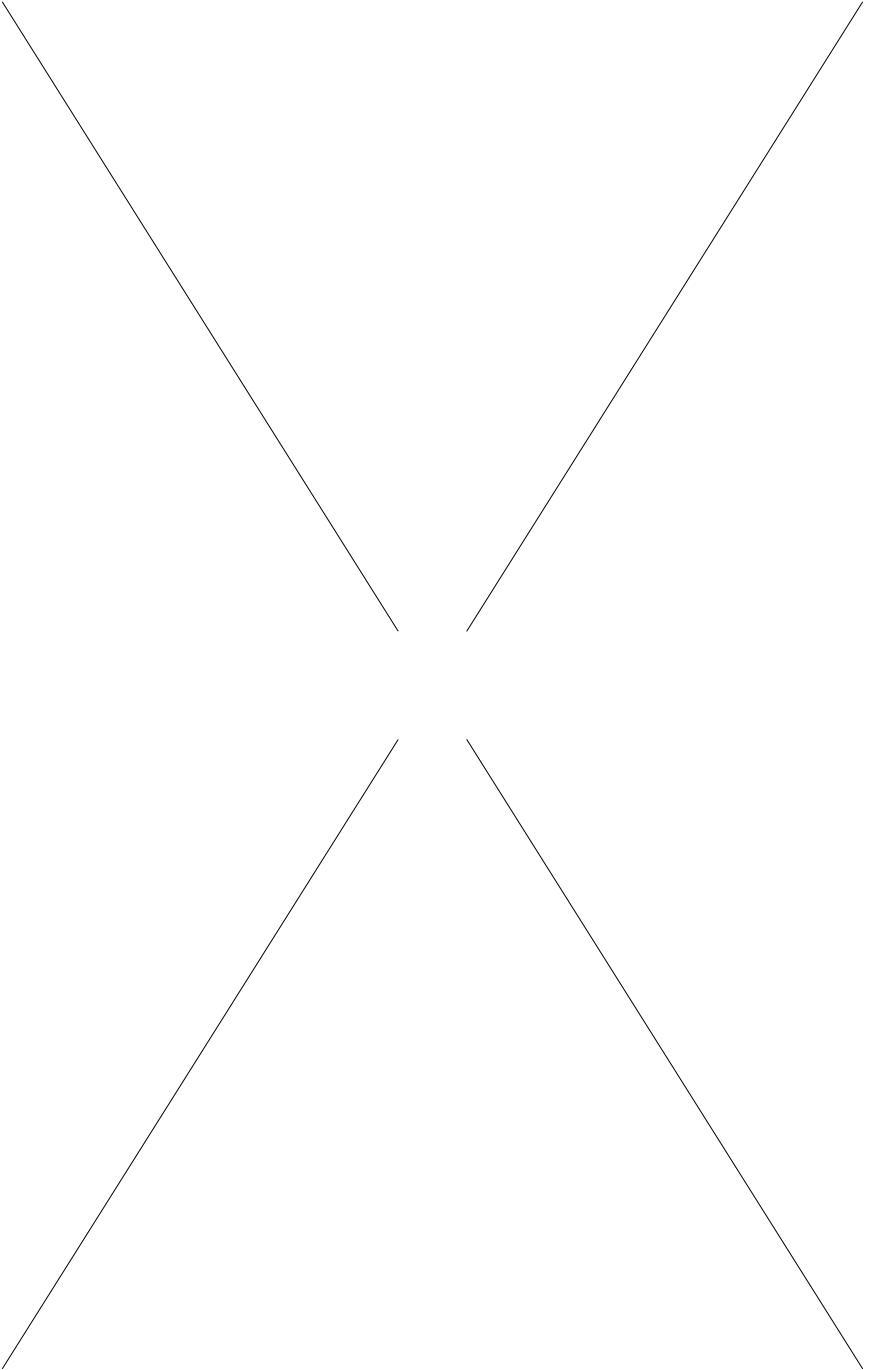

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2019

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

*Pro Ruthie
a na památku Froumy Mazowerové,
Maxe Mazowera a Rega Shaffera*

OBSAH

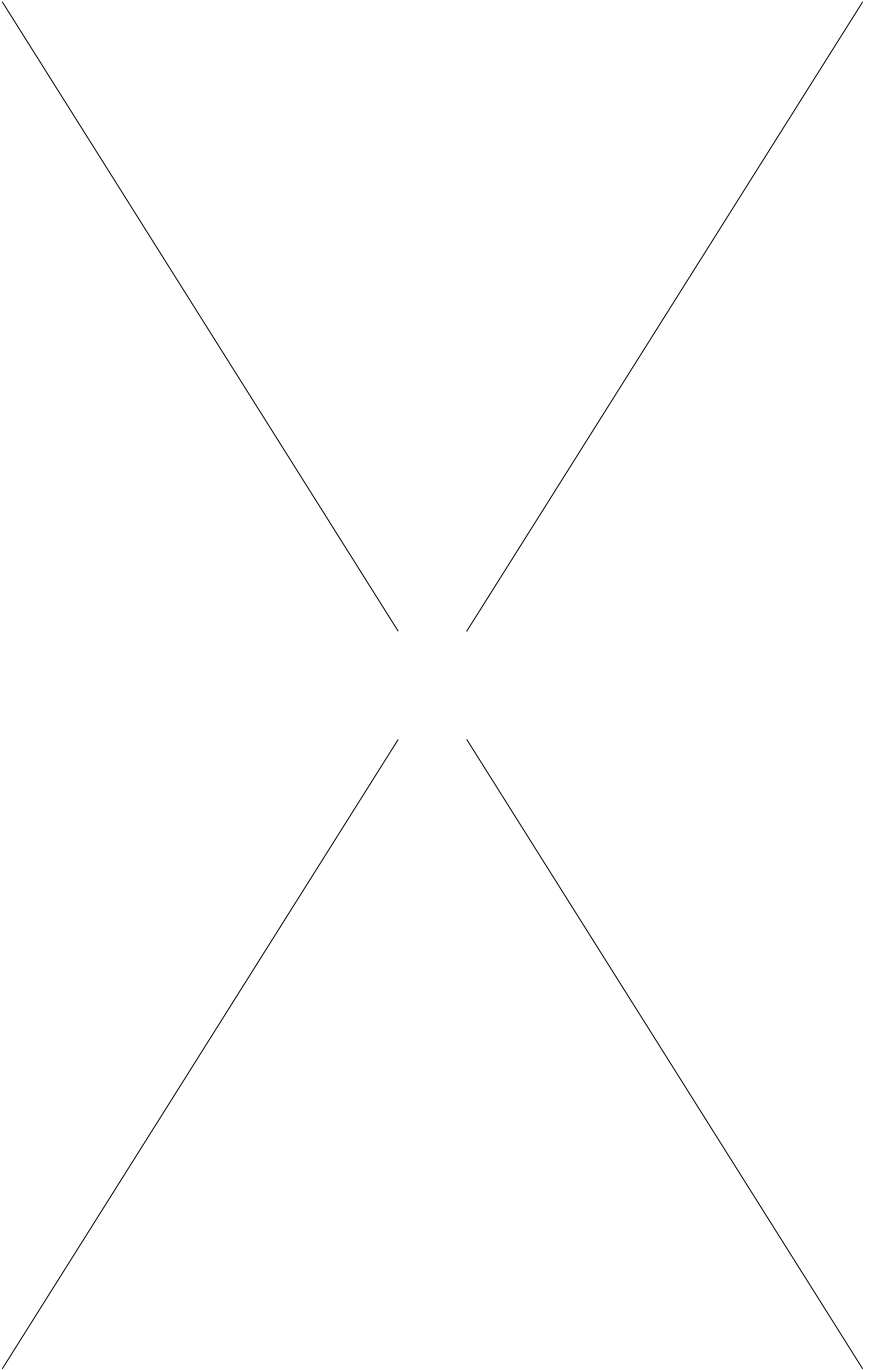

- 11 Předmluva
- 19 Poděkování
- 21 KAPITOLA PRVNÍ
- 21 **Opuštěný chrám – vzestup a pád demokracie**
- 24 Sepisování ústav
- 28 Evropská občanská válka
- 32 Pochyby buržoazie
- 36 Kritika parlamentarismu
- 41 Krize demokracie
- 47 Podoby pravice
- 53 Právo a nacionálněsocialistický stát
- 63 KAPITOLA DRUHÁ
- 63 **Impéria, národy, menšiny**
- 66 Rozpouštění velkých impérií

- 74 Liberální varianta: směřování k právům menšin
- 88 Idealisté a realisté
- 93 Proti liberálnímu novému řádu
- 96 Fašistická impéria

- 103 KAPITOLA TŘETÍ
- 103 **Zdravá těla, nemocná těla**
- 105 Válka a zkáza těl
- 115 Stát jako hlava rodiny
- 123 Množství a kvalita

- 133 KAPITOLA ČTVRTÁ
- 133 **Krize kapitalismu**
- 145 Komunistický úspěch
- 156 Národní oživení
- 160 Fašistický kapitalismus
- 164 Reforma demokratického kapitalismu

- 171 KAPITOLA PÁTÁ
- 171 **Hitlerův nový řád, 1938–45**
- 174 Hitlerova ztracená příležitost
- 176 Život v historické době
- 184 Uspořádání Evropy
- 188 Totální válka
- 192 Evropa jako rasová entita
- 195 Rasová válka (1): Polsko 1939–41
- 201 Rasová válka (2): Vernichtungskrieg 1941–45

- 217 KAPITOLA ŠESTÁ
- 217 **Plánování zlatého věku**
- 219 Oživování demokracie
- 227 Jednotlivec versus stát
- 233 Národní stát a mezinárodní pořádek
- 240 Nový konsenzus: limity a rozpory
- 243 Utopie a reality: rozsah úspěchu

- 249 KAPITOLA SEDMÁ
- 249 **Krutý mír (1943–49)**
- 251 Vysídlení a společenská krize, 1944–48
- 259 Rodina a morálka
- 264 Okupační politika, 1943–45
- 268 Nový začátek?
- 277 Rozdělení Německa
- 286 Studená válka v Evropě

291	KAPITOLA OSMÁ
291	Budování lidové demokracie
293	Budování politické nadvlády
305	Na cestě ke stalinismu
316	Reforma komunismu?
321	Nová společnost
327	Konec impéria?
331	KAPITOLA DEVÁTÁ
331	Transformovaná demokracie: západní Evropa (1950–75)
331	Ožívování demokracie
338	Zázrak jménem růst
345	Sociální státy
349	Individualistická mobilizace Evropy
357	Amerikanizace Evropy?
361	Protest ve společnosti růstu
370	Migrace
379	KAPITOLA DESÁTÁ
379	Společenská smlouva v době krize
380	Inflační krize
383	Experiment thatcherovců
387	Trpělivý stát
390	Zažívá levice úpadek?
395	Uvolňování
405	Vítězný individualismus?
412	Globalizace a krize národního státu
417	KAPITOLA JEDENÁCTÁ
417	Žraloci a delfíni: zhroucení komunismu
419	Světová hospodářská krize a východní Evropa
425	Smrštěná strana
433	Vývoj sovětské politiky
438	Krize v roce 1989
445	Znovusjednocené Německo
448	Válka v bývalé Jugoslávii
455	EPILOG
455	Utváření Evropy
465	Mapy a tabulky
477	Průvodce další četbou
497	Rejstřík

PŘEDMLUVA

Proč se tedy evropské státy domáhají práva šířit civilizaci a evropské způsoby na jiných kontinentech? Proč tak nečiní přímo v Evropě?

Joseph Roth, 1937¹

Evropa se sice možná zdá být kontinentem starých států a národů, ale v mnoha ohledech je velmi nová a v průběhu tohoto století neustále „vynalézá“ samu sebe prostřednictvím často bouřlivých a chaotických politických změn. Některé státy – například Prusko – zmizely z mapy, která zůstává součástí živé paměti. Jiné – třeba Rakousko či Makedonie – zase neexistují déle než tři generace. Moje babička se narodila ve Varšavě v době, kdy byla součástí carského impéria. Terst tehdy patřil Habsburkům a Soluň Osmanům. Němci vládli Polákům, Angličané Irům, Francie zase Alžírsku. Demokratickému národnímu státu, který se dnes stal normou, se z hlediska značné části Evropy nejvíce blížily monarchie na Bal-

---

1 J. Roth, *Juden auf Wanderschaft*, Cologne 1985, s. 84.

kánu. Nikde se volební právo netýkalo dospělých jedinců obou pohlaví a jen v několika málo zemích byl parlament silnější než králové. Moderní demokracie stejně jako s ní úzce spojený národní stát jsou v zásadě výsledkem rozvleklého experimentování na domácí i mezinárodní půdě, jež následovalo po roce 1914, kdy se zhroutil starý evropský společenský řád.

První světová válka zmobilizovala šedesát pět milionů mužů, osm milionů z nich připravila o život a dalším jednadvaceti milionům způsobila zranění. Dokázala smést čtyři stará evropská impéria a Evropu proměnila v „laboratoř stojící na obrovském hřbitově“, jak to označil český politik Tomáš Masaryk. „Světová válka vyžaduje, abychom podrobili zkoušce všechny hodnoty,“ napsal ruský umělec El Lisickij. Ancient régime byl zničen (německý císař uprchl do exilu, cara i s rodinou zastřelili) a politici na jeho troskách slibovali masám, které získaly volební právo a mobilizovaly se jako nikdy předtím, spravedlivější společnost a vlastní stát. Liberální Woodrow Wilson nabízel svět „bezpečný pro demokracii“, Lenin zase kolektivní společnost osvobozenou od nedostatku a zbavenou vykořisťovatelských hierarchií minulosti. Hitler si zase představoval válečnickou rasu očištěnou od cizích prvků, naplňující imperiální úděl čistotou své krve a jednotou svého cíle. Každá z těchto tří soupeřících ideologií – liberální demokracie, komunismus a fašismus – měla za to, že je předurčena přetvořit společnost, kontinent a svět v „nový řád lidstva“. Jejich neutuchající vzájemný boj o definici nové Evropy trval po většinu tohoto století.²

Z krátkodobého hlediska se Wilsonovi ani Leninovi „lepší svět“, o kterém snili, vybudovat nepodařilo. Komunistická revoluce se nerozrostla do celé Evropy a budování socialismu se omezilo pouze na Sovětský svaz. Krátce nato propukla krize liberální demokracie a jedna země za druhou si začala osvojovat autoritářskou formu vlády. Na konci třicátých let se zhroutil Společenství národů, pravice byla na vzestupu a vypadalo to, že budoucnost Evropy bude patřit Hitlerovu „novému řádu“. Proti liberální obraně individuálních svobod nacisté postavili rasově založený sociální blahobyt celého společenství. Místo liberální doktríny vzájemné formální rovnosti států nabídli darwinistický boj a vládu rasově nadřazených jedinců. Místo volného trhu navrhli koordinaci evropského hospodářství

---

2 Údaje týkající se první světové války viz *Encyclopaedia Britannica*, sv. 23, Chicago 1949, s. 775; Masaryk citován in E. Goldstein, *Winning the Peace*, 4; El Lisickij in M. Rowell, A. Z. Rudenstein (ed.), *Russische Avantgarde aus der Sammlung Costakis*, Hanover 1984, s. 52.

jako jediného útvaru pod německým vedením. Jenže štěstí se v tomto souboji ideologií obrátilo neuvěřitelně rychle. Ve čtyřicátých letech – v přelomovém bodě dvacátého století – dosáhla nacistická utopie svého zenitu a potom se rychle zhroutila. Fašismus se stal první velkou ideologií, která průkazně prohrála s historií, o níž tvrdila, že ji zcela ovládla.

V dlouhodobé perspektivě však byla čtyřicátá léta důležitá i z jiného důvodu. Vyčerpávající, vražedná zkušenost totální války – vyvrcholení téměř století trvajících imperiálních a národních zápasů v Evropě i mimo ni – vedla na celém kontinentu ke stále sílící únavě z ideologické politiky. Obrovský příliv masové mobilizace začal ustupovat a s ním i militarismus a kolektivismus meziválečných let. Z těch, kdo věřili, se v nejhorším případě stali cynici – v tom lepším u nich převládla apatie, rezignace a touha po domácím krbu. Lidé znovu objevili poklidné výhody demokratického systému – prostor, který poskytoval soukromí jednotlivci a rodině. Po roce 1945 tudíž na západě došlo k obrození demokracie, již výzva v podobě války proti Hitlerovi vlila novou krev do žil a která si zároveň už byla vědoma své zodpovědnosti v sociálních otázkách. Nyní už však nečelila protivníkovi zprava, nýbrž zleva, neboť Rudá armáda, která rozdrtila imperiální sny nacistického Německa, přinesla komunismus do nového sovětského impéria ve východní Evropě.

Přestože studená válka představovala poslední fázi ideologického zápasu o budoucnost Evropy, od jeho počátečních fází se zásadně lišila tím, že se vyhýbala válce skutečné – alespoň na samotném kontinentu. Ke krizím samozřejmě docházelo, ale z obecného hlediska obě supervelmoci žily v „mírové koexistenci“ – vzájemně sice směřovaly ke konečnému zániku, ale v přítomném okamžiku akceptovaly kvůli stabilitě a míru na kontinentu právo toho druhého na existenci. Oba systémy se vyzbrojily na válku, již nebylo možné vést, a soutěžily mezi sebou v tom, kdo poskytne svým občanům více sociálního blahobytu, dosáhne ekonomického růstu a zajistí materiální prosperitu. Oba zpočátku zaznamenaly ohromující úspěchy, ale ukázalo se, že jen jeden z nich je schopen se přizpůsobit sílícímu tlaku globálního kapitalismu. S rozpadem sovětského impéria v roce 1989 neskončila jen studená válka, ale celá éra ideologického soupeření, jež začala rokem 1917.

Všechny ideologie mají společné to, že s oblibou prezentují svou vlastní utopii jako „konec dějin“, ať již v podobě univerzálního komunismu, globální demokracie či tisícileté říše. Sdílejí to, co Ignazio Silone kdysi nazval „rozšířenou ctností, jež ztotožňuje dějiny s vítěznou stranou“. Současnost interpretují směrem do minulosti a kupříkladu předpokládají, že demokracie musí být hluboce zakořeněná v evropské půdě, a to jednoduše proto, že studená válka dopadla tak, jak dopadla. Dnes však potřebujeme jinou historii – méně platnou jako politický nástroj, ale blíže skutečným dějům minulosti –, která nahlédne přítomnost jako jeden z možných výsledků zápasů a nejistot našich předků.

Koneckonců demokracie sice vládla Evropě po konci světové války, ale o dvě desetiletí později už tak říkajíc zmírala na úbytě. Rok 1989 sice znamenal vítězství demokracie nad komunismem, nicméně toto vítězství by nenastalo, kdyby komunismus předtím neušetřil všeobecnou a drtivou válečnou porážku národnímu socialismu. Rozhodně tudíž nebylo předurčeno osudem, že demokracie nakonec zvítězí nad fašismem i komunismem, stejně jako není stále zřejmé, jaký druh demokracie je Evropa schopná a ochotná budovat. To, co zde popisují, je zkrátka příběh velmi těsných výsledků či neočekávaných zvrátů, nikoli nevyhnutelných vítězství a pochodů směřujících neustále kupředu.³

Na ideologických záležitích. Nejsou však ani tak důležité jako vodítka historie, ale spíše jako nositelé různých přesvědčení a politických činů. To, že nás dogmata minulosti nadále nedrží ve svém sevření, neznamená, že od samého počátku byla pouhým obrovským klamem. O zhroucení komunismu se hovořilo jako o „konci jedné iluze“, nicméně pohřební proslovy nemají nic společného s historickou analýzou. Po roce 1945 došlo k podobnému ospravedlnování fašismu jakožto polické patologie, s jejíž pomocí diktátoři vedli uhranuté, zhypnotizované obyvatelstvo vstříc vlastní zkaže. Přesto rány, které kontinent utrpěl, není možné smést ze stolu jako dílo několika šílenců, a sotva asi zjistíme, že evropská traumata mají svůj základ v duševním onemocnění Hitlera nebo Stalina. Ať se nám to líbí, či nikoli, jak ve fašismu, tak v komunismu byly patrné reálné snahy řešit problémy masové politiky, industrializace a společenského řádu, na které

---

3 I. Silone, „The choice of comrades“ (1955), in N. Mills (ed.), *Legacy of Dissent: Forty Years of Writing from Dissent Magazine*, New York 1994, s. 58.

liberální demokracie vždycky neměla odpověď. „Už si nemůžeme dovolit vzít to, co bylo dobré v minulosti, a jednoduše to nazvat svým dědictvím, a to zlé odložit a jednoduše si myslet, že je to mrtvé břímě, které čas sám od sebe pohrbí v zapomnění,“ píše Hannah Arendtová.⁴

Především národní socialismus zapadá do hlavního proudu nejen německé, ale i evropské historie mnohem snáze, než si je většina lidí ochotná připustit. Součástí sovětského komunismu byl radikální rozchod s minulostí – šlo o pokus v nejméně rozvinutých a válkou zničených zemích Evropy vytvořit novou společnost bez vlastnictví, udržet rozpadávající se impérium a současně zhustit průmyslovou revoluci na období několika let. Nacismus byl oproti tomu méně ambiciózní a v daleko bezpečnějším postavení na domácí půdě a v konečném důsledku mnohem agresivnější v cizině. Jeho revoluční rétorika zakrývala mnohem významnější ideovou a institucionální návaznost na minulost. Vybudování rasově nacionalistického sociálního systému jednoduše dovedlo do extrému některé tendence, jež byly obecněji patrné v evropském myšlení, a převážilo nad zanedbatelným odporem v technologicky nejvyspělejší evropské ekonomice. Tento pevně zavedený režim byl odhodlán – tak jak Sovětský svaz nikdy nebyl – zničit versailleské urovnání silou. Proto třetí říše představovala nejvážnější útok na liberální demokracii v tomto století, a proto také analyzovat měnící se obsah evropského demokratického myšlení a praxe znamená přiznat si, že se ve třicátých letech objevila velmi reálná možnost vzniku kontinentu uspořádaného v duchu podobném nacismu.

Bylo by samozřejmě možné pohlédnout na toto století velmi odlišným způsobem a soustředit se více na komunismus než na fašismus. Marxistická historiografie, jejímž nedávným příkladem je panoramatický Věk extrémů Erica Hobsbawma, snižuje význam fašismu a zaměřuje se na to, co vnímá jako rozhodující zápas komunismu a kapitalismu. Pokud já tak z vlastního rozhodnutí nečiním, je to částečně proto, že vliv komunismu na demokracii, třebaže měl jistou důležitost, nebyl obecně tak přímý a hrozivý jako nebezpečí, které představoval Hitler. Dalším, ve své podstatě zásadním důvodem však také bylo to, že pokud se ve 20. století něco jasně ukázalo, byla to skutečnost, že politiku nelze redukovat na ekonomii. Rozdíly v hodnotách a ideologiích je totiž nutné brát vážně, a nikoli

---

4 H. Arendtová, *Původ totalitarismu*, Praha 2013, s. 11.

je považovat za doplňky třídních zájmů. Vyjádříme-li to jinak, fašismus nebyl jen pouhou další formou kapitalismu.

Nacistická utopie dynamického, rasově očištěného impéria pro své naplnění nutně potřebovala válku a zároveň odhalila děsivou skutečnost destruktivního potenciálu přítomného v evropské civilizaci – kapitalismus naprosto postavila na hlavu tím, že se k Evropanům zachovala jako k Afričanům. Především kvůli tomu se po roce 1945 na fašistický Nový řád (a jeho krátkodobou přitažlivost) co nejrychleji zapomnělo. Městská rada v Bologni roztavila svou jezdeckou sochu Mussoliniho a nechala ji přeměnit na vznešeně vyhlížející dvojici partyzánů. Francie kanonizovala památku na sjednocený odpor proti vichistickému režimu, zatímco Rakousko zcela nestoudně těžilo ze svého postavení první Hitlerovy oběti a postavilo památník svým protinacistickým „bojovníkům za svobodu Rakouska“. To byly zakládající mýty Evropy osvobozené od své historie, které se zbavily nepříjemných vzpomínek a trvaly na nevyhnutelnosti triumfu svobody.

Snaha nikterak nenarušit pocit evropské civilizační nadřazenosti s sebou přinášela nekonečné přepisování mentálních hranic. Takzvané „Evropské společenství“ nepřímě ignorovalo polovinu kontinentu – poválečná Evropa se začala ztotožňovat se západem. Ohromení Východoevropané přesvědčili sami sebe, že jsou „střední Evropa“, aby se distancovali od barbarů. Tento zvyk ostatně přetrvává dodnes. Jeden přední britský historik nedávno popsal válku v Bosně jako „primitivní kmenový konflikt, jemuž mohou porozumět pouze antropologové“. Raději tedy vnímá Jugoslávii jako součást barbarského třetího světa, než aby připustil, že tato skvrna ve skutečnosti lpí na Evropě jako takové. Jak se zdá, ani děsivý počet zavražděných ve dvacátém století stále ještě neoslabil náchylnost Evropanů k sebeklamu.⁵

Mé geografické pojetí Evropy a jejích hranic je v zásadě pragmatické. Tato kniha se zabývá událostmi a zápasy uvnitř Evropy, a nikoli postavením Evropy ve světě. Není však samozřejmě možné uvažovat o Hitlerových ambicích na evropském kontinentu a nesledovat je v kontextu evropského imperialismu v jiných částech světa ani popisovat studenou válku bez zmínky o Spojených státech. Sovětský svaz jako euroasijská

---

5 J. Keegan, „A primitive tribal conflict only anthropologists can understand“, *Daily Telegraph*, 15. dubna 1993. Viz také od téhož autora *A History of Warfare*, London 1993, s. 6, 55–56.

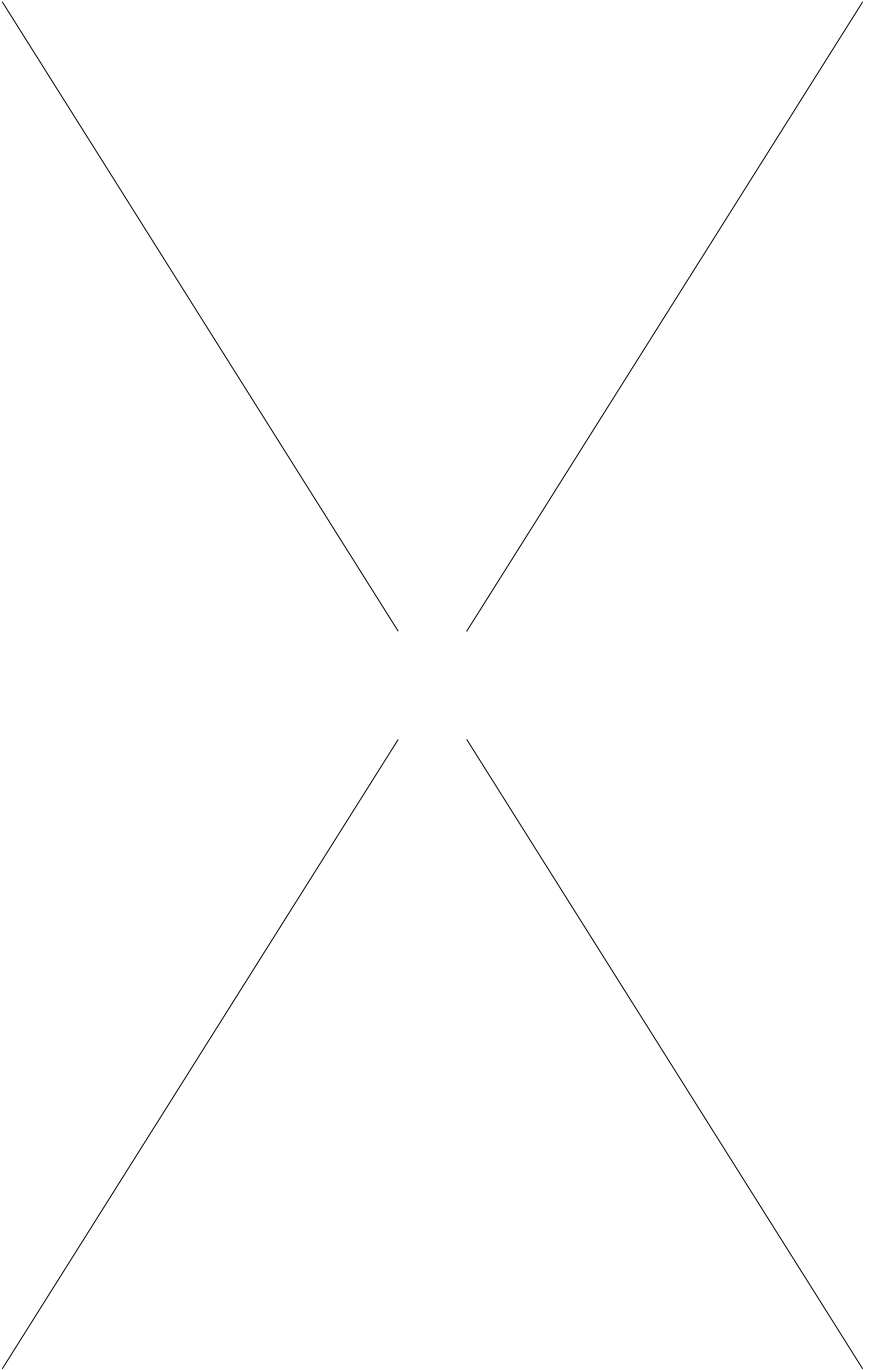
velmoc se v různých dobách objevuje jak uvnitř, tak vně evropské historie. Nacházíme zde tedy Evropu, jejíž hranice jsou stejně jako ve skutečnosti propustné a přizpůsobivé. Východní Evropa je součástí příběhu ve stejné míře jako západ; Balkán stejně jako Skandinávie.

Geografické otázky v sobě jako vždycky skrývají argumenty, které se týkají politiky, náboženství a kultury, a pro ty, kdo dychtivě touží po zavedení evropské jednoty, bude můj agnosticismus hluboce neuspokojivý. Právě to však odpovídá nejistotě, která nyní obklopuje pojetí Evropy jako takové. Koneckonců ze tří zmiňovaných ideologií byl tím neeurocentričtějším konceptem právě fašismus – v daleko větší míře než komunismus či liberální demokracie. Přesvědčení, které se zároveň obracelo proti Americe i bolševikům, mělo alespoň tu výhodu, že bylo zcela průzračné. To, co pro nás Evropa znamená dnes po konci studené války, je daleko nejasnější. Je Evropa součástí „západu“ (což je samo o sobě pojetí s poněkud zastaralým nádechem), či západním výběžkem Euroasie? Je snad obojí, nebo ani jedno z toho? Evropa Evropské unie může být příslibem nebo falešnou představou, ale není to skutečnost. Vzít vážně rozpory a nejistoty tohoto kontinentu – jak jsem se v této knize pokusil já – znamená zbavit se metafyziky, vzdát se hledání jakési tajemné a esenciální Evropy, a namísto toho prozkoumat ten neustálý zápas, abychom definovali, jaký význam by mohl mít.

V samé podstatě této historie se v konečném důsledku objevuje otázka hodnot – těch, které přiměly lidi k činům, jež utvářely a přeměňovaly instituce, řídily politiku státu, tvořily základ společností, rodin i jednotlivců. „Každý společenský řád je jedním z mnoha řešení problému, jenž není vědecký, nýbrž lidský – problému života společnosti,“ napsal v roce 1954 francouzský učenec Raymond Aron. „Jsou Evropané stále ještě schopni praktikovat ono jemné umění, které liberální společenství vyžadují? Udrželi si vlastní systém hodnot?“ „Problém života společnosti“, který Aron nastoluje, je možná také ústředním tématem této knihy. Na rozdíl od Arona se však musíme ptát: Co vlastně představoval evropský „vlastní systém hodnot“? Liberalismus byl pouze jednou takovou hodnotou a samozřejmě existovaly i jiné. Evropské dvacáté století je příběhem jejich konfliktů.⁶

---

6 R. Aron, *The Century of Total War*, London 1954, s. 325.

PODĚKOVÁNÍ

Především jsem zavázán mnoha dalším autorům, z jejichž děl čerpám. Svůj dík rovněž dlužím institucím i jednotlivcům, kteří mě podporovali v době, kdy britské univerzity postihly nelehké časy. Tato kniha vyklíčila v jedinečné a povzbuzující atmosféře Univerzity v Sussexu a velmi rád bych poděkoval svým studentům a kolegům ze Školy evropských studií a ze seminářů Dějiny a Mezinárodní vztahy za jejich pomoc – zvláště zesnulému Christopheru Thorneovi, dále Alasdairu Smithovi, Nigelu Llewellynovi, Rodu Kedwardovi, Johnu Röhlovi a Pat Thaneové.

Děkuji také Bobu Connorovi, Kentu Mullikinovi a zaměstnancům National Humanities Center v Severní Karolíně za to, že mi poskytli příležitost tento projekt zahájit, a Annenbergově nadaci za to, že mi zde umožnila rok pracovat. Jsem velmi vděčný Dimitrii Condicasovi a Programu

helénských studií na Princetonské univerzitě za jejich trvalou podporu, zaměstnancům ústavu Institut für die Wissenschaften vom Menschen ve Vídni za to, že mi dovolili dokončit knihu v tak poklidném prostředí a Barbaře Politiové a Walteru Lummerdingovi za jejich vskutku výjimečnou pohostinnost. Část tohoto materiálu původně vyšla v časopisech *Daedalus* a *Diplomacy and Statecraft*, a děkuji tudíž jejich redaktorům za svolení publikovat ho v této knize.

Deb Burnstoneová mi od samého počátku tohoto projektu dodávala sebedůvěru. Nikos Alivizatos, Bruce Graham, Dave Mazower, Michal Pinnock, Gyan Prakash, Pat Thaneová, John Thompson a Johanna Weberová mi věnovali povzbuzení a podporu a navrhli celou řadu vylepšení. Významně mi také pomohly vzpomínky mého otce na čtyřicátá léta. Peter Mandler mi dělal všestranného společníka a především mi poskytoval společnost intelektuální. Steve Kotkin vždycky dokázal přijít na to, co jsem se snažil říct, přiměl mě k tomu, abych to vyjádřil. Jim všem patří mé srdečné díky.

Tuto knihu věnuji Ruth Shafferové, té nejpozoruhodnější babičce, a památce milovaných prarodičů Froumy a Maxe. Příběh evropského dvacátého století je i jejich příběhem.